BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

# महात्मा गांधी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था : ग्रामस्वराज्य, स्वावलंबन आणि विकेंद्रीकरणाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन

**श्री. गौरव विनायकराव गोटे**

जिजामाता कला महाविद्यालय, दारव्हा, जि.यवतमाळ

Email : gote.gaurav@gmail.com

**सारांश :-**

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात महात्मा गांधींचे योगदान केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरते मर्यादित नव्हते. राजकीय स्वराज्याबरोबरच आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक समता आणि ग्रामीण पुनर्रचना यांना त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारताची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण आणि कृषीप्रधान होती. ब्रिटिश वसाहतवादी आर्थिक धोरणांमुळे पारंपरिक ग्रामीण उद्योग, हस्तव्यवसाय आणि कारागीर वर्गावर प्रतिकूल परिणाम झाला. या पार्श्वभूमीवर गांधींनी भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेसाठी खादी, ग्रामोद्योग, स्वदेशी, श्रमप्रतिष्ठा, विकेंद्रीकरण, ग्रामस्वराज्य आणि आर्थिक समता या संकल्पना पुढे आणल्या.

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू अमर्याद उत्पादन किंवा नफा नसून मानवी गरजा, रोजगार, स्वावलंबन आणि सामाजिक न्याय हा होता. त्यांच्या मते गाव हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत केंद्र असावे. शेतीबरोबरच खादी, तेलघाणी, हाताने धान्य दळणे-कांडणे, मधमाशीपालन, साबणनिर्मिती, कातडी प्रक्रिया, कागदनिर्मिती इत्यादी ग्रामोद्योगांना चालना दिल्यास ग्रामीण जनतेला पूरक रोजगार मिळू शकतो. गांधींच्या Constructive Programme मध्ये खादी, इतर ग्रामोद्योग, शेतकरी, मजूर, ग्रामस्वच्छता आणि आर्थिक समता यांचा समावेश होता.

या लेखात गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संकल्पनेचा ऐतिहासिक संदर्भ, ग्रामस्वराज्याची कल्पना, खादी व ग्रामोद्योगांचे आर्थिक महत्त्व, शेती आणि ग्रामीण रोजगार, विकेंद्रीकरण, श्रमप्रतिष्ठा आणि आधुनिक काळातील त्यांची उपयुक्तता यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

**बीजशब्द :** ग्रामस्वराज्य, ग्रामोद्योग, स्वदेशी, स्वावलंबन, विकेंद्रीकरण, आर्थिक समता.

## 1. प्रस्तावना :-

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या इतिहासात गावाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. भारताची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक रचना दीर्घकाळ ग्रामीण जीवनाभोवती विकसित झाली. शेती, पशुपालन, विणकाम, लोहारकाम, सुतारकाम, तेलघाणी, मातीची भांडी, चामड्याचे काम, हस्तव्यवसाय आणि विविध कुटीर उद्योग यांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था केवळ शेतीवर अवलंबून नव्हती.

ब्रिटिश सत्तेच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे बदल झाले. औद्योगिक उत्पादन, वसाहतवादी व्यापारव्यवस्था आणि बाजारपेठेतील बदल यांचा पारंपरिक ग्रामीण उत्पादनव्यवस्थेवर परिणाम झाला. या परिस्थितीचा गांधींनी केवळ आर्थिक प्रश्न म्हणून विचार केला नाही; त्यांच्या दृष्टीने हा स्वावलंबन, रोजगार, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि राजकीय स्वातंत्र्याशी संबंधित प्रश्न होता.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महात्मा गांधींच्या मते भारताचे स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ ब्रिटिश सत्ता संपणे नव्हे. भारतीय समाजाने आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभे राहणे आवश्यक होते. म्हणूनच त्यांच्या स्वराज्याच्या संकल्पनेमध्ये आर्थिक स्वावलंबनाला महत्त्वाचे स्थान होते.

**२. संशोधनाची उद्दिष्टे :-**

या संशोधनाचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत—

1. महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

2. गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

3. खादी आणि ग्रामोद्योगांचे आर्थिक महत्त्व तपासणे.

4. ग्रामीण रोजगार आणि स्वावलंबन याविषयी गांधींच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

5. गांधींच्या आर्थिक विचारांमधील विकेंद्रीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.

6. गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विचारांचे समकालीन संदर्भातील महत्त्व तपासणे.

**३. संशोधन पद्धती :-**

या संशोधनासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. गांधींचे Hind Swaraj, Constructive Programme, Village Swaraj तसेच Young India आणि Harijan मधील निवडक लेखन हे प्राथमिक स्वरूपाचे स्रोत म्हणून विचारात घेतले आहे. गांधींच्या आर्थिक विचारांवरील संशोधनात्मक लेख, पुस्तके आणि उपलब्ध शैक्षणिक साहित्याचा दुय्यम स्रोत म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

**४. महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा ऐतिहासिक संदर्भ :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थविचारांचा उदय भारतातील वसाहतवादी आर्थिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर झाला. भारतातील मोठा लोकसमुदाय गावांमध्ये राहत होता आणि त्याचे प्रमुख उत्पन्न शेतीवर आधारित होते. मात्र शेतीच्या हंगामी स्वरूपामुळे वर्षातील सर्व काळ ग्रामीण जनतेला पुरेसा रोजगार मिळत नव्हता.

गांधींच्या मते अशा परिस्थितीत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला केवळ शेतीच्या माध्यमातून मजबूत करता येणार नाही. शेती + पूरक ग्रामोद्योग + स्थानिक उत्पादन + स्थानिक उपभोग अशी एकात्मिक ग्रामीण अर्थव्यवस्था आवश्यक होती.

यामुळे गांधींच्या ग्रामीण आर्थिक विचारांमध्ये ग्रामोद्योगांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.

**५. ग्रामस्वराज्य : गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार :-**

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू ग्रामस्वराज्य होता. ग्रामस्वराज्य म्हणजे केवळ ग्रामपंचायत किंवा स्थानिक प्रशासन नव्हे. गांधींच्या कल्पनेत गाव राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या शक्य तितके स्वावलंबी असावे. Village Swaraj मध्ये गांधींच्या ग्रामीण जीवनविषयक विचारांमध्ये शेती, ग्रामोद्योग, पशुपालन, शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि विकेंद्रीकरण यांचा परस्परसंबंध दिसतो.

गांधींच्या ग्रामस्वराज्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील—

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

• स्थानिक उत्पादन • स्थानिक रोजगार

• स्थानिक संसाधनांचा वापर • ग्रामपंचायतीद्वारे स्थानिक प्रशासन

• स्वावलंबन • श्रमप्रतिष्ठा

• आर्थिक समता • सामाजिक सहकार्य

• विकेंद्रीकृत उत्पादन • नैतिक उपभोग

त्यांच्या दृष्टीने गाव हे आधुनिक राष्ट्राच्या विकासाला विरोध करणारे घटक नव्हते; उलट खालून वर जाणाऱ्या विकासव्यवस्थेचे मूलभूत केंद्र होते.

**६. खादी : ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक आणि सामाजिक साधन :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण आर्थिक विचारांमध्ये खादीला विशेष स्थान होते. गांधींसाठी खादी ही केवळ वस्त्रनिर्मितीची पद्धत नव्हती. ती ग्रामीण रोजगार, स्वदेशी, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक समतेचे साधन होती. त्यांनी खादीच्या माध्यमातून उत्पादनाचे विकेंद्रीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

गांधींच्या लेखनानुसार खादीच्या उत्पादन प्रक्रियेत कापूस उत्पादन, वेचणी, जिनिंग, स्वच्छता, धागा तयार करणे, कताई, विणकाम, रंगकाम इत्यादी अनेक टप्पे आहेत. यातील अनेक प्रक्रिया गावांमध्येच होऊ शकतात. यामुळे एका उत्पादनातून ग्रामीण समाजातील विविध घटकांना रोजगार उपलब्ध होण्याची शक्यता होती.

गांधींनी खादीला आर्थिक स्वातंत्र्य आणि समतेशी जोडले. त्यांच्या मते उत्पादन आणि उपभोगाचे अतिएकत्रीकरण काही शहरांमध्ये किंवा मोठ्या उद्योगांमध्ये होण्याऐवजी ग्रामीण भागात अधिक व्यापकपणे झाले पाहिजे.

**७. ग्रामोद्योगांची संकल्पना :-**

महात्मा गांधींना ग्रामीण अर्थव्यवस्था केवळ खादीवर आधारित असावी असे अपेक्षित नव्हते. त्यांनी विविध ग्रामोद्योगांच्या विकासावर भर दिला.

त्यांच्या Constructive Programme मध्ये हाताने धान्य दळणे, कांडणे, साबणनिर्मिती, कागदनिर्मिती, तेलघाणी, चामड्याचे काम इत्यादी उद्योगांचा उल्लेख आहे.

याशिवाय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात—

• दुग्धव्यवसाय • मधमाशीपालन • गूळनिर्मिती • हस्तकला

• मातीची भांडी • लघु प्रक्रिया उद्योग • पारंपरिक कारागिरी

यांसारख्या उद्योगांना महत्त्व देता येते. या उद्योगांचा मुख्य उद्देश मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा करणे हा नव्हता. ग्रामीण भागातील उपलब्ध श्रमशक्तीला रोजगार देणे आणि स्थानिक अर्थचक्र मजबूत करणे हा त्यामागील हेतू होता.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

**८. शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था :-**

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांमध्ये शेतीला मूलभूत स्थान होते. भारताची ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेतीभोवती केंद्रित असल्यामुळे शेतकऱ्याच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा केल्याशिवाय ग्रामीण विकास शक्य नाही, असा त्यांच्या विचारांचा मूलभूत आशय होता. मात्र गांधींच्या दृष्टीने शेतकरी म्हणजे केवळ बाजारासाठी उत्पादन करणारा आर्थिक घटक नव्हता. तो ग्रामीण समाजव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक होता.

त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत—

शेती → पशुपालन → ग्रामोद्योग → स्थानिक रोजगार → स्थानिक उपभोग → आर्थिक स्वावलंबन

अशा परस्परसंबंधित आर्थिक व्यवस्थेची कल्पना दिसून येते.

**९. ग्रामीण रोजगाराचा प्रश्न :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थविचारांचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे रोजगारनिर्मिती. भारतातील ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर मानवी श्रम उपलब्ध होते. मात्र शेती हंगामी असल्यामुळे वर्षातील काही काळ बेरोजगारी किंवा अपुरा रोजगार निर्माण होत असे.

गांधींनी अशा परिस्थितीत ग्रामोद्योगांचा वापर करण्याचा विचार मांडला. त्यांच्या मते ग्रामीण उद्योगांमुळे शेतीच्या कामाबाहेरील काळात उपलब्ध श्रमशक्तीचा उपयोग करता येईल. ग्रामोद्योग हे ग्रामीण भागातील अतिरिक्त किंवा रिकाम्या श्रमशक्तीला आर्थिक कामाशी जोडण्याचे साधन ठरू शकतात.

ही भूमिका आजच्या ग्रामीण रोजगार, स्वयंरोजगार आणि सूक्ष्म उद्योजकता या संकल्पनांशी काही प्रमाणात संबंधित दिसते.

**१०. श्रमप्रतिष्ठा :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विचारामध्ये श्रमाला प्रतिष्ठा देण्याला महत्त्व होते. भारतीय समाजातील जात, व्यवसाय आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांच्यातील संबंध गांधींना मान्य नव्हता. प्रत्येक व्यक्तीने शारीरिक श्रमाला कमीपणा न समजता त्याला प्रतिष्ठा दिली पाहिजे, असा त्यांच्या विचारांचा आग्रह होता.

चरखा हे याचे प्रतीक बनले. चरखा चालवणे म्हणजे केवळ सूत कातणे नव्हते; ते श्रम, स्वावलंबन आणि सामाजिक समतेचे प्रतीक बनले. गांधींच्या विचारात बौद्धिक श्रम आणि शारीरिक श्रम यांच्यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न दिसतो.

**११. स्वदेशी आणि ग्रामीण अर्थचक्र :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विचारात स्वदेशी ही आर्थिक संकल्पना महत्त्वाची होती. स्वदेशीचा अर्थ फक्त परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार घालणे एवढाच नव्हता. स्थानिक उत्पादनाला स्थानिक बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे हा त्याचा महत्त्वाचा आर्थिक भाग होता.

गांधींच्या मते गावातील लोकांनी स्थानिक उत्पादनांचा वापर केला तर पैशाचे परिभ्रमण गावातच होण्यास मदत होऊ शकते. त्यामुळे उत्पादन करणारा, विकणारा आणि ग्राहक यांच्यातील आर्थिक संबंध मजबूत होऊ शकतो. अशा प्रकारे स्वदेशी ही आर्थिक राष्ट्रवादासोबत ग्रामीण पुनर्रचनेची संकल्पना बनते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

**१२. विकेंद्रीकरण विरुद्ध केंद्रीकरण :-**

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांमध्ये आर्थिक विकेंद्रीकरण हा महत्त्वाचा घटक होता. मोठ्या कारखान्यांमध्ये उत्पादनाचे केंद्रीकरण झाल्यास उत्पादनक्षमता वाढू शकते; परंतु गांधींची चिंता अशी होती की भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या आणि विपुल श्रमशक्ती असलेल्या देशात केंद्रीकृत उत्पादनव्यवस्था सर्वांना रोजगार देऊ शकेल का?

Village Swaraj च्या प्रस्तावनेत गांधींच्या विचारांचे स्पष्टीकरण करताना मोठ्या प्रमाणातील यांत्रिकीकरणाच्या ऐवजी ग्रामीण भागातील रोजगारक्षम लघुयंत्रे आणि कुटीर उद्योगांवर भर दिल्याचे नमूद केले आहे. गांधी यंत्रसामग्रीला पूर्णतः विरोध करत नव्हते; त्यांनी तिच्या वापराचे सामाजिक परिणाम विचारात घेण्यावर भर दिला.

त्यामुळे गांधींच्या भूमिकेचा अर्थ "यंत्रविरोध" असा सरळ काढणे अचूक ठरणार नाही. प्रश्न यंत्राचा नसून त्याच्या वापराच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांचा होता.

**१३. आर्थिक समतेची संकल्पना :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आणखी एक महत्त्वाचा आधार म्हणजे आर्थिक समता. त्यांच्या Constructive Programme मध्ये "Economic Equality" हा स्वतंत्र घटक म्हणून समाविष्ट करण्यात आला होता. त्याच कार्यक्रमात खादी, ग्रामोद्योग, शेतकरी आणि मजूर यांचाही समावेश होता.

गांधींच्या दृष्टीने आर्थिक विकासाचा अर्थ काही मोजक्या लोकांच्या संपत्तीत वाढ होणे नव्हता. समाजातील व्यापक जनतेला उत्पादन आणि आर्थिक संधी उपलब्ध होणे आवश्यक होते.

यातूनच त्यांची Trusteeship ही संकल्पना पुढे आली. संपत्ती निर्माण करणाऱ्या व्यक्तींनी किंवा वर्गांनी तिचा उपयोग व्यापक समाजहितासाठी करण्याची नैतिक जबाबदारी स्वीकारावी, असा त्यामागील विचार होता.

**१४. ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि महिला :-**

महात्मा गांधींच्या खादी कार्यक्रमात महिलांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग झाला. गांधींच्या खादीविषयक लेखनात कताई करणाऱ्या महिलांचा विशेष उल्लेख आढळतो. ग्रामीण महिलांना घरच्या वातावरणात करता येणाऱ्या उत्पादनाशी जोडण्याची शक्यता खादी आणि इतर कुटीर उद्योगांमध्ये होती.

यामुळे • पूरक उत्पन्न, • आर्थिक सहभाग, • श्रमाला सामाजिक प्रतिष्ठा,

• सार्वजनिक जीवनातील सहभाग

यांसारखे परिणाम घडू शकतात. त्यामुळे खादी चळवळ ही केवळ आर्थिक किंवा राजकीय चळवळ न राहता ग्रामीण महिलांच्या सहभागाशी संबंधित सामाजिक प्रक्रियाही बनली.

**१५. गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील पर्यावरणीय पैलू :-**

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे मर्यादित गरजा आणि संसाधनांचा संयमी वापर.

अमर्यादित उपभोग, केंद्रीकृत उत्पादन आणि संसाधनांचे अतिशोषण याबाबत गांधींनी प्रश्न उपस्थित केले. स्थानिक संसाधनांवर आधारित उत्पादन, लघुउद्योग, पुनर्वापर, हस्तश्रम आणि स्थानिक गरजांनुसार उत्पादन या बाबींमध्ये आजच्या

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शाश्वत विकासाच्या चर्चेशी काही साम्य दिसते. तथापि गांधींच्या विचारांना आधुनिक पर्यावरणीय सिद्धांताशी पूर्णपणे समान मानण्याऐवजी त्यांच्या आर्थिक विचारांमध्ये साधेपणा,

मर्यादित उपभोग आणि स्थानिक संसाधनांचा जबाबदार वापर यांना असलेले स्थान लक्षात घेणे अधिक योग्य ठरेल.

**१६. गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची चिकित्सक समीक्षा :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विचारांचे ऐतिहासिक महत्त्व मोठे असले तरी त्याचे चिकित्सक परीक्षण आवश्यक आहे.

• सकारात्मक पैलू _

1. ग्रामीण रोजगारावर भर. 2. स्थानिक संसाधनांचा उपयोग.

3. कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन. 4. ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सहभागाची शक्यता.

5. आर्थिक विकेंद्रीकरण. 6. श्रमप्रतिष्ठा.

7. स्वावलंबन. 8. स्थानिक बाजारपेठांचे महत्त्व.

9. सामाजिक समतेचा आग्रह. 10. मानवी गरजांना केंद्रस्थानी ठेवणारी अर्थदृष्टी.

• मर्यादा आणि प्रश्न_

गांधींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना प्रत्यक्षात लागू करताना काही प्रश्न उपस्थित होतात. आधुनिक अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणातील पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, वाहतूक, ऊर्जा, आरोग्यसेवा आणि औद्योगिक उत्पादनाची आवश्यकता असते. त्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था गावांच्या आत्मनिर्भरतेवर आधारित करणे व्यवहार्य आहे का, हा प्रश्न उपस्थित होतो.

याशिवाय जागतिक बाजारपेठ, डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि आधुनिक उत्पादनव्यवस्था यांच्या संदर्भात पारंपरिक ग्रामोद्योगांचे स्थान नव्याने निश्चित करावे लागते.

म्हणून गांधींच्या विचारांचे अक्षरशः अनुकरण करण्याऐवजी त्यामागील मूलभूत तत्त्वे—विकेंद्रीकरण, रोजगार, स्थानिक उत्पादन, मानवी गरजा आणि आर्थिक समता—आधुनिक संदर्भात कशी वापरता येतील, हा अधिक उपयुक्त संशोधनाचा प्रश्न ठरतो.

**१७. समकालीन भारतातील गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संकल्पना आजही विविध स्वरूपात चर्चेत आहेत. विशेषतः खादी, हस्तकला, हातमाग, ग्रामोद्योग, स्वयंरोजगार, ग्रामीण उद्योजकता आणि स्थानिक उत्पादन यांना प्रोत्साहन देणाऱ्या कार्यक्रमांमध्ये विकेंद्रीकरण आणि ग्रामीण रोजगाराचा विचार दिसून येतो.

2026 मध्ये भारत सरकारच्या वस्त्रोद्योग मंत्रालयाने Mahatma Gandhi Gram Swaraj Initiative (MGGSI) ही रूपरेषा जाहीर केली असून तिच्यामध्ये खादी, हातमाग आणि हस्तकला क्षेत्रातून ग्रामीण स्वावलंबन, कौशल्यविकास, ग्रामीण उद्योग आणि बाजारपेठीय जोडणी यांवर भर देण्यात आला आहे.

यामुळे गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेतील काही घटक आधुनिक धोरणांच्या संदर्भात नव्या स्वरूपात दिसून येतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

**१८. निष्कर्ष :-**

महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विचार हा केवळ आर्थिक सिद्धांत नव्हता. तो राजकीय स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक समता, श्रमप्रतिष्ठा आणि नैतिक जीवनपद्धती यांना परस्परांशी जोडणारा व्यापक विचार होता.

गांधींच्या मते भारताचे खरे स्वराज्य ग्रामीण जनतेच्या आर्थिक सक्षमीकरणाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. म्हणून त्यांनी शेतीसोबत खादी आणि ग्रामोद्योग, स्थानिक उत्पादन, स्वदेशी, विकेंद्रीकरण आणि रोजगारनिर्मितीवर भर दिला. त्यांच्या आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू "उत्पादन किती?" हा नसून "उत्पादनाचा लाभ कोणाला मिळतो, रोजगार किती निर्माण होतो आणि आर्थिक व्यवस्था समाजातील दुर्बल घटकांच्या जीवनात काय बदल घडवते?" हा होता.

आजच्या काळात गांधींच्या ग्रामस्वराज्याची संपूर्ण आर्थिक रचना जशीच्या तशी स्वीकारणे शक्य किंवा आवश्यक नसले, तरी ग्रामीण बेरोजगारी, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न, स्थलांतर, स्थानिक उद्योग, महिला उद्योजकता, हस्तकला आणि शाश्वत विकास यांसारख्या प्रश्नांचा विचार करताना त्यांच्या विचारांतील स्थानिकता, विकेंद्रीकरण, स्वावलंबन आणि मानवी-केंद्रित विकास ही तत्त्वे महत्त्वाची संदर्भचौकट ठरू शकतात.

त्यामुळे गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास हा केवळ भूतकाळाचा अभ्यास न राहता भारतीय आर्थिक इतिहास आणि ग्रामीण विकासाच्या वर्तमान प्रश्नांमधील संवादाचा विषय ठरतो.

**१९. संदर्भसूची :-**

• प्राथमिक संदर्भ_

1. Gandhi, M. K., Hind Swaraj or Indian Home Rule, Navajivan Publishing House, Ahmedabad.

2. Gandhi, M. K., Constructive Programme: Its Meaning and Place, Navajivan Publishing House.

3. Gandhi, M. K., Village Swaraj, Navajivan Publishing House.

4. Gandhi, M. K., The Story of My Experiments with Truth, Navajivan Publishing House.

• दुय्यम संदर्भ_

5. Kumarappa, J. C., Economy of Permanence, Sarva-Seva-Sangh Prakashan.

6. Parel, Anthony J., Gandhi's Philosophy and the Quest for Harmony, Cambridge University Press.

7. Guha, Ramachandra, Gandhi: The Years That Changed the World, Allen Lane.

8. Gandhi Smriti and Darshan Samiti, Government of India, Constructive Programme.

9. Mani Bhavan Gandhi Sangrahalaya, Village Development & Economy of the Country.

• उपयुक्त ऑनलाइन स्रोत_

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

• Gandhi Smriti and Darshan Samiti – Constructive Programme https://gandhismriti.gov.in/programmes/constructive-programme?utm_source=chatgpt.com

• Village Swaraj – Gandhi's writings on rural life - https://www.mkgandhi.org/village_swaraj/foreword.php?utm_source=chatgpt.com

• AI-Assisted Research Tool : OpenAI. ChatGPT (GPT-5.6 Luna). Used for research assistance, language refinement, and structuring of the manuscript. OpenAI, 2026. https://chatgpt.com/